

Chiese e culture nell'Est europeo. Prospettive di dialogo, a cura di Adriano Rocucci, Milano, Edizioni Paoline, 2007, 427 p.

Aidoma altor epoci, problema alterității continuă să fie una din mizele capitale sub care se poartă dialogul, individual sau colectiv, în societățile modernității târzii. Tot mai apăsător, lumea europeană se vede pusă în postura de a se raporta la dinamici culturale și politice complexe, cărora proteica ecuație identitate – alteritate încă le mai caută soluțiile optime. Provocată la o autodescoperire progresivă, Europa ultimelor două decenii a asumat diversitatea ca pe o valoare și un mod de a fi. Acestea sunt, în linii mari, ideile care prefațează volumul de studii pe problematică de istorie culturală și religioasă coordonat de profesorul Adriano Rocucci de la Universitatea Roma Tre. Se observă, pe bună dreptate, că procesul edificării unei noi identități europene nu mai poate omite importanța factorului cultural, atâta vreme cât eforturile solidarizării pe baze politice și economice și-au dovedit în nenumărate rânduri limitele. Cu atât mai mult cu cât, în ultimele două decenii, (re)developarea Europei de sud-est, a multiplicat tabloul alterităților interne, generând inevitabile interferențe și influențe reciproce. Din start, este salutar demersul de reevaluare a conceptului de frontieră, internă sau externă, angajat în decriptarea policromiei culturale și a țesutului pluriform care zugrăvește prolixul fundal al convergențelor est-europene. Un rol important în acest efort revine, potrivit editorului, sondării universului spiritual bizantin, sub a cărui tutelă s-a fasonat profilul religios, cultural și socio-politic al arealului în cauză. În aceste condiții, devine tot mai evidentă constatarea „consangvinității” spațiului european marcat de cele două variante tradiționale ale creștinismului, a căror asumare face și mai pronunțată identitatea fiecărei părți.

Rezultat al unui itinerar de formare și reflecție culturală promovat de „Comisia interregională pentru ecumenism și dialog interreligios Piemont-Valle d'Aosta” (2006), volumul pe care îl avem în atenție încearcă să re poziționeze rolul pe care Biserica Europei orientale l-au dobândit, mai cu seamă în ultimele două decade, nu numai în planul religios al spațiului pe care îl patronază, ci și în cel cultural și social, sau chiar la nivelul deciziilor politice. Diluarea fruntariilor ideologice a impulsionat mobilitatea ideilor și a credințelor în direcția Europei occidentale, conducând la ramificația identităților ecleziale orientale în noile teritorii de adopție. Noua proximitate, nu a lăsat indiferente nici raporturile dintre Biserica catolică și tot mai prezenta comunitate eterogenă, afiliată Bisericilor ortodoxe din zona sud-estului european. Ca parte a interesului crescând pentru o mai bună cunoaștere și înțelegere reciprocă, elaborarea unor studii privind trecutul cultural-religios al părții europene ancorată în tradiția bizantină, nu poate decât să întărească convingerea că „noua Europă” iese mult mai câștigată dacă asumă o identitate declinată la plural.

Structural, volumul se compune din trei secțiuni, însumând un număr de unsprezece studii individuale. Primul calup, cuprinde patru contribuții care sondează universul religios al Europei orientale. Profesorul de istorie contemporană Roberto Morozzo della Rocca propune o analiză a raportului națiune - confesiune, înainte și după turnantul an 1989. După ce contabilizează cu acribie apartenența confesională a locuitorilor zonei, Morozzo della Rocca reflectează asupra Bisericii ruse, observând jurisdicția mult mai largă, în comparație cu confiniile statului, pe care aceasta o pretinde structurilor ecleziale ale fostelor țări aparținătoare Uniunii Sovietice. Evocând

complicitățile sau echivocul comportamentului înaltei ierarhii rusești din timpul regimului comunist, autorul subliniază faptul că reconstrucția statală și a identității rusești postsovietice a făcut uz, până la abuz, de tradiția și legitimitatea date de Biserică. Condamnând preluarea necritică a modelului occidental de organizare a relației Stat - Biserică după 1989, semnatarul studiului pledează pentru nevoia de revenire la un „cristianesimo cristiano”, în locul unui creștinism care confundă religia cu naționalitatea.

Studiul lui Andrea Pacini vine în completarea considerațiilor de mai sus, insistând pe istoria și natura relațiilor ecumenice dintre Biserică catolică și cea ortodoxă, cu privire specială la aria ruso-ucraineană. Reputatul specialist și promotor al dialogului intercreștin dintre catolici și ortodocși, și al celui interreligios, dintre catolici și musulmani, observă fizionomia de ansamblu a organizării și funcționării Bisericilor ortodoxe, punând în lumină dimensiunea particulară (națională) asumată de acestea. Merită reținută ideea, și argumentația construită în jurul ei, potrivit căreia modelul independenței politice a statelor sud-est europene a fost urmat îndeaproape de Bisericile din zonă, care s-au constituit în entități autonome/autocefale, chiar de rang patriarhal. După ce trece în revistă, dintr-o perspectivă diacronică, natura și tonul dialogului dintre Patriarhia de Constantinopol și tot mai ambițioasa Biserică rusă, autorul punctează câștigurile rezultate din relațiile ecumenice dintre catolicism și ansamblul Bisericilor ortodoxe, în perioada care a urmat Conciliului Vatican II. Mult mai litigioase par a fi raporturile papalității cu Biserica rusă, atât datorită poziției pe care și-o arogă ortodoxia rusă în constelația Bisericilor de aceeași credință, cât și sensibilității lezate de reorganizarea Bisericii catolice în Rusia după 1990 sau refacerii ierarhiei latine în fostele state sovietice, demersuri pe care Moscova le-a catalogat, unilateral, drept semnale ale unui prozelitism combatant.

Elia Citterio dedică un studiu tradiției teologico-spirituale din ortodoxia românească. Sacerdotul diecezei alexandrine propune o perspectivă romanțată, elogioasă, a istoriei religioase a spațiului românesc, prezentând figurile principilor români puși în slujba apărării creștinătății în fața pericolului otoman. Trasează, apoi, liniile particulare ale tradiției isihaste românești, punctând rolul unor cenobiți ca Nicodim de la Tismana, Vasile de la Poiana Mărului sau Paisie Velicikovski în organizarea monahismului românesc sau în dezvoltarea culturii premoderne din spațiul nostru. Amplul studiu se apropie de timpurile recente, învederând câteva dintre resorturile mișcării de reviriment a ortodoxiei românești profilată în jurul mănăstirii Antim, încheindu-se cu câteva spicuiuri din biografia lui Paisie Olaru, Ilie Cleopa sau Dumitru Stăniloae.

Unul dintre cele mai bine construite studii ale acestei prime părți îi aparține lui Enrico Morini. Preocupat să prezinte profilul istoric al Bisericilor greco-catolice din Europa orientală, prolificul autor trasează cadrul teologic și istoric care a permis apariția primelor entități ecleziiale de acest tip. Avem de-a face cu o analiză profundă și bine argumentată a fenomenului unirii bisericesti din Europa centro-orientală. Punctând semnificația justă a momentului Ferrara-Florența, anume recunoașterea mutuală a validității învățăturilor de credință profesate, a organizării instituționale și a tradițiilor celor două Biserici, care-l recunoșteau pe suveranul pontif drept conducător legitim al întregii Biserici, autorul marchează valențele nefaste ale căderii „Marii

Biserici” sub tutela învingătorilor otomani. Se avansează ideea că apariția noii paradigme de unire ecleziastică a fost rezultatul unei duble crize, generată, în Occident, de mișcarea de Reformă protestantă, iar în Orient, de căderea Constantinopolului sub turci, eveniment pe care autorul îl leagă de acceptarea acordării, în 1589, a statutului patriarhal Bisericii ruse, pe considerentul că Biserica ortodoxă nu poate supraviețui fără suportul unei structuri politico-statale de tip imperial, așa cum se profila la acea dată Rusia țaristă. Analiza produsă în jurul „unirilor parțiale” cu Biserica romană de la Brest, Ujgorod și Alba Iulia este perfect validă, demonstrând antecedentele și consecințele imediate ale apariției noului profil de Biserică. În fine, excursul istoric se finalizează prin punerea în lumină a vieții catacombale și a imenselor prejudicii suferite de Bisericile unite sub comunism.

Al doilea grupaj de studii, dedicat Balcanilor, este deschis de profesorul milanez Cesare Alzati, care discută pe marginea profilului istoric și religios al spațiului românesc. În calitate de bun cunoscător al trecutului religios din menționatul areal, profesorul Alzati reia câteva dintre temele fundamentale ale istoriei românilor, fixând locul provinciei dacice în cadrul Imperiului roman, însemnătatea, din perspectivă religioasă, a stabilirii bulgarilor la sud de Dunăre, asumarea tradiției bizantine de ideologia politico-religioasă a țărilor române, sau consecințele integrării treptate în aria de dominare a „Commonwealth”-ului fanariot. Autorul plasează spațiul religios românesc la intersecția dintre tradiția apuseană și cea răsăriteană a creștinismului, concentrându-se apoi pe situația ortodoxiei ardelenene în epoca aculturantei tutele calvine. Momentul nașterii Bisericii greco-catolice românești este pus în valoare ca o etapă semnificativă în avansul spiritual și cultural românesc, cu toate că incertitudinile începutului nu au fost puține sau lipsite de pond. Ultima parte a contribuției sale, Cesare Alzati o dedică atitudinii mitropolitului Banatului, Nicolae Corneanu, a cărui deschidere și concordie cu celelalte confesiuni sunt considerate modelul dezirabil în dinamica relațiilor intercreștine actuale.

Identitatea națională, culturală și religioasă a albanezilor este pusă în lumină în cadrul acestei secțiuni de către Paolo Rago, care prezintă sinuoasele raporturi dintre misionarii catolici și cei bizantini, care-și disputau teritoriul albanez până la impunerea dominației otomane. Autorul trasează scrupulos consecințele prezenței musulmane în zonă asupra identității religioase a albanezilor, atentată necruțător în secolul trecut de ideologia comunistă, care considera religiile tradiționale ca fenomene antinaționale. În fine, discuția în jurul identității actuale a albanezilor și a valorilor în jurul cărora este construită societatea se poartă pornind de la familie, respectul cuvântului dat, educație etc.

Indispensabilă oricărei prezentări a istoriei religioase a Balcanilor este contribuția sârbească la cultura spațiului avut în vedere. Această misiune și-o asumă părintele Rasko Radovic, al cărui excurs pornește de la momentul și importanța creștinării sârbilor. Figura Sfântului Sava, primul întâistătător al autoproclamatei Biserici sârbe autocefale, prilejuiește o prezentare panegirică a eforturilor acestui monah în sensul culturalizării ortodoxiei sârbești (importanța acordată școlilor de formație teologică, construcția bisericilor într-o arhitectură individualizată, traducerea și transcrierea cărților bisericesti etc.). Mult mai bine pus în valoare, inclusiv la nivel discursiv, este episodul întâlnirii dintre cultura sârbă și cea otomană, accentul căzând

pe reliefarea încorsetantei politice religioase otomane, care urmărea monopolizarea creștinătății balcanice prin impunerea supremației jurisdicționale a scaunului arhiepiscopal de la Ochrida și a celui patriarhal de Constantinopol. Ultima parte a studiului este dedicată unei succinte prezentări a rolului școlilor în conservarea identității culturale și religioase sârbești.

În arhitectura prezentului volum, studiul lui Alessandro Luciani, dedicat „poporului fără teritoriu sau naționalism”, este de departe cel mai vizibil. Dificil de separat de sud-estul Europei, trecutul țiganilor (și prezentul lor) continuă să suscite numeroase polemici. Apreciat ca un expert al limbii române, autorul pornește itinerariul istoric sondând imaginarul medieval european referitor la originile și apariția țiganilor în Europa, pentru ca ulterior să analizeze semnificațiile denominațiilor pe care aceștia le-au primit de-a lungul timpului. Evaluând o parte din bogatul inventar de stereotipuri și prejudecăți referitoare la țigani, autorul studiului identifică câteva din momentele care au generat atitudini rasiste, concretizate, inițial, în expulzarea țiganilor din mai multe state europene. Cu toate că nu au lipsit tentativele de integrare în cultura dominantă, cea mai cunoscută consumându-se în spațiul Monarhiei habsburgice, unde Maria Terezia a formulat o serie de decrete care urmăreau transformarea „sălbaticilor țigani” în supuși civilizați, soarta țiganilor s-a depreciat simțitor în epoca iluministă, care i-a plasat, în rigorismul ei științific și moral, la capătul lanțului existenței umane. Nu este trecută cu vederea suferința suportată de țigani înainte și în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, sau legislația anterioară fățiș discriminatorie la adresa lor. Autorul aduce la zi situația țiganilor din Europa, considerați a fi cea mai mare minoritate, cifrată la 18-20 milioane, dintre care 2/3 distribuită în țările Europei de sud-est. Ultimele pagini ale contribuției lui A. Luciani sunt dedicate prezentării, în tușe grave, acuzatoare, a situației actuale a țiganilor din România, ca un grup care nu a stat pe lista priorităților niciunei guvernări în ultimii 20 de ani.

Ultima parte a volumului, din totalul celor trei, este dedicată lumii sovietice. Secțiunea se deschide cu un studiu referitor la istoria Republicii Moldova, văzută ca un „limes” plurivalent între Rusia, Ucraina și România. Adalberto Mainardi discută conceptul de frontieră, căruia îi atribuie un înțeles ambivalent: de barieră, care poate bloca circulația oamenilor și a ideilor, sau de punte de interacțiune socială și culturală. Monahul chinoviei din Bose prezintă în linii generale istoria Moldovei de dinainte de 1812 și cea de după 1918, pentru ca apoi să insiste asupra procesului de sovietizare și moldovenizare, în care recunoaște un evident substrat ideologic și politic. Perspectiva religioasă asupra spațiului este cantonată în prezentarea litigiului, perpetuat până astăzi, dintre Biserica ortodoxă română și cea rusă, privind legitimitatea autorității bisericesti din arealul moldovean.

Sophia Senyk semnează unul din cele mai incitante studii ale întregului volum. Atenția este direcționată, de această dată, spre liniile fundamentale ale istoriei religioase a Ucrainei. Autoarea prezintă complicațiile politice și religioase generate de multiconfesionalismul specific zonei, scoțând în evidență semnificația aparte a spațiului ucrainean pentru istoria religioasă a slavilor, a căror creștinare, deși consemnată oficial în anul 988, este văzută ca un proces de durată. Argumentația construită în jurul divizării confesionale a ucrainenilor este judicioasă, punând în lumină distanțarea treptată, în forme tradiționale imuabile, a Răsăritului și Apusului

creștin. Se precizează că momentul Ferrara-Florența a fost unul de succes în spațiul ucrainean, nu numai prin participarea la lucrările Conciliului a mitropolitului Isidor din Kiev, cât mai ales prin proclamarea unirii și implicarea brațului secular în susținerea ei. Nici ortodoxia ucraineană nu a fost scutită de aculturantele influențe reformatoare ivite după mijlocul veacului XVI. Episodul unirii cu Biserica romană, întâi prin profesarea mărturisirii de credință în fața papei Clement VIII, apoi prin confirmarea deciziei de către sinodali la Brest, în 1596, este și el pus în valoare, subliniindu-se deruta identitară pe care a traversat-o în perioada ulterioară tânăra denominațiune catolică. Consecințele refacerii ierarhiei ortodoxe și tot mai agresiva implicare a Imperiului țarist în zonă sunt puse în valoare, dovedind, mai ales pentru timpurile moderne, incertitudinile apărute în construcția identității naționale a greco-catolicilor ruteni. Partea de final a studiului se concentrează pe prezentarea situației celor două Biserici în secolul XX, cu privire specială asupra persecuțiilor sovietice și a reconstrucției Bisericii unite după 1990, sau a schismei apărută în jurul aceleiași date în sânul ortodoxiei din Ucraina.

Editorul volumului încheie seria studiilor, reflectând asupra ortodoxiei din spațiul rus. Adriano Rocucci este interesat de însemnătatea ridicării la rang patriarhal a Bisericii ruse, demers considerat necesar, având în vedere veleitățile de mare putere pe care și le-a arogat statul rus în a doua parte a secolului al XVI-lea. Rămasă în suspensie din timpul țaratului lui Petru cel Mare, instituția patriarhiei a renăscut în atmosfera republicană de după 1917, când, sugerează autorul, s-a insinuat că patriarhul poate reprezenta singura instituție capabilă să exprime unitatea poporului rus.

La sfârșitul acestui maraton, văzut prin prisma unor autori, în marea lor majoritate de origine sau formație occidentale, spațiul Europei orientale ne apare ca unul încărcat în complexitate sau chiar contradictoriu pe alocuri. Meritul indubitabil al studiilor prezentate este acela de a contribui la diluarea ideii care postula omogenitatea în interiorul blocului spiritual de tradiție răsăriteană, lăsând să se întrevadă bogăția patrimoniului cultural-religios specific zonei.

LUCIAN TURCU